

Η διπλή ανακάλυψη της διγλωσσίας

Από τον ΣΠΥΡΟ Α. ΜΟΣΧΟΝΑ

Χρήστος Καρβούνης, *Κοινωνική διγλωσσία και γλωσσική ιδεολογία: Συμβολή στην ιστορία της κοινής νεοελληνικής (1783 – 1941)*, μτφρ. Παναγιώτα Καλογερά – Χρήστος Καρβούνης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2023, σελ. 542.

Το βιβλίο του Χρήστου Καρβούνη είναι μια εξαιρετικά σύνθετη πραγματεία. Είναι ταυτοχρόνως: ιστορία της ελληνικής γλώσσας, ιστορία του γλωσσικού ζητήματος (δηλ. ιστορία των *αντιλήψεων για την ιστορία* της ελληνικής γλώσσας) και, εν μέρει, ιστορία των *γλωσσολογικών αντιλήψεων* για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Το βιβλίο έχει αυστηρή διάρθρωση, περιέχει πολλές εσωτερικές αναφορές, που αποτρέπουν τη γραμμική ανάγνωση, εκτενή παραθέματα και συζήτηση του έργου πολλών ιστορικών προσώπων (ξεχωρίζει για την πρωτοτυπία της η παρουσίαση του Κοδρικά, σσ. 210 κ.ε.). Διαβάζεται πάντως αβίαστα, δεν προϋποθέτει ειδικές γνώσεις, και σε κανένα σημείο του δεν υποψιάζεται κανείς ότι πρόκειται για μετάφραση από τα γερμανικά¹.

Ήδη στον τίτλο συνδυάζονται τρεις έννοιες, για τη διευκρίνιση των οποίων γίνεται πολύς λόγος στη γλωσσολογία: οι έννοιες της *κοινωνικής διγλωσσίας*, της *γλωσσικής ιδεολογίας* και της *κοινής γλώσσας*. Γνωρίζοντας ότι κάθε προσπάθεια απλούστευσης του βιβλίου κινδυνεύει να οδηγηθεί σε υπεραπλουστεύσεις, θα σταθώ στην πρώτη και κυρίαρχη έννοια της κοινωνικής διγλωσσίας.

Με αφετηρία τον σύγχρονο επιστημονικό ορισμό του όρου «κοινωνική διγλωσσία», ο Χρήστος Καρβούνης ανατρέχει σε όλες τις περιόδους της εξέλιξης της ελληνικής και διαπιστώνει ότι:

- α.** δεν νομιμοποιούμε να μιλάμε για κοινωνική διγλωσσία στην αρχαιότητα, κλασική και ύστερη·
- β.** στον Μεσαίωνα διγλωσσία υφίσταται μόνο στους κόλπους των εγγράμματων κοινωνικών ελίτ· ενώ

¹ *Diglossie, Sprachideologie, Wertekonflikte: Zur Geschichte der neugriechischen Standardsprache (1780 bis 1930)*, Böhlau Verlag, Köln 2016.

γ. «τυπική διγλωσσική κατάσταση» έχουμε στην Ελλάδα μόνο μετά τη δεκαετία του 1850 (σ. 351).

Έχουμε λοιπόν δύο αρνητικές θέσεις (δεν υπάρχει διγλωσσία στην αρχαιότητα και στον Μεσαίωνα) και μία θετική (η διγλωσσία ξεκινά από τα μέσα του 19. αι.). Οι δύο πρώτες αποδεικνύονται κυρίως με εννοιολογικά κριτήρια· η τρίτη, με ιστορικά τεκμήρια. Προτού εξηγήσω γιατί και οι τρεις αυτές θέσεις είναι σημαντικές, είναι απαραίτητο να επιχειρήσουμε, με τη βοήθεια του βιβλίου και πολύ συνοπτικά, μια γενεαλογία της έννοιας της «κοινωνικής διγλωσσίας».

Η όψιμη ανακάλυψη της διγλωσσίας (1959)

Ιδανική χρονιά για να ξεκινήσουμε – μας επιτρέπει να κοιτάμε και προς τα μπρος και προς τα πίσω – είναι το 1959. Ο Αμερικανός κοινωνιογλωσσολόγος Charles Ferguson δημοσιεύει τότε στο έγκριτο επιστημονικό περιοδικό *Word* το άρθρο του “Diglossia”². Στα ελληνικά, ο δάνειος αυτός όρος, προκειμένου ν’ αντιδιασταλεί από τη «διγλωσσία» με την έννοια της γνώσης δύο διαφορετικών γλωσσών (bilingualism), αποδίδεται με ποικίλους τρόπους: «διμορφία», «διφυΐα», «διπλογλωσσία», «κοινωνική διγλωσσία». Οι μεταφράσεις αυτές δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερες, όπως εξηγεί ο Καρβούνης σε Παράρτημα του βιβλίου του (σσ. 472-480). Ο ίδιος προτιμά την περίφραση «κοινωνική διγλωσσία». Τη γενεαλογική προσέγγιση την υπηρετεί καλύτερα ο όρος «διγλωσσία», χωρίς προσδιορισμό, και αυτόν θα χρησιμοποιώ εδώ.

Ο Φέργκιουσον εξετάζει τέσσερις περιπτώσεις διγλωσσίας, επιλεγμένες ώστε να μοιάζουν διαφορετικές: της Ελλάδας, της Αιγύπτου, της γερμανόφωνης Ελβετίας και της Αϊτής. Και στις τέσσερις αυτές χώρες, ανεξάρτητα από τις γεωγραφικές διαλέκτους, χρησιμοποιούνται ευρύτατα δύο διαφορετικές ποικιλίες, όχι απαραίτητως της ίδιας γλώσσας: καθαρεύουσα και δημοτική στην Ελλάδα, κλασικά αραβικά και αιγυπτιακή στην Αίγυπτο (και σε άλλες αραβόφωνες χώρες), πρότυπη και ελβετική γερμανική στη γερμανόφωνη Ελβετία, γαλλικά και κρεολή στην Αϊτή. Τις δύο αυτές ποικιλίες, την «υψηλή» και τη «χαμηλή», όπως τις ονόμασε ο Φέργκιουσον, οι ομιλητές/ριες μαθαίνουν να τις χειρίζονται σύμφωνα με το κοινωνικό πρωτόκολλο. Κάθε ποικιλία συνδέεται με διαφορετική αίσθηση του κύρους, του επίσημου, του αυθεντικού. Μεταξύ των δύο ποικιλιών

² C. A. Ferguson, “Diglossia,” *Word* 15, 1959, σσ. 325-340.

υπάρχει καταμερισμός εργασίας («συμπληρωματική κατανομή», όπως λέει ο Καρβούνης): κάθε μια χρησιμοποιείται σε διαφορετικά πεδία χρήσης. Ποτέ όμως, σπεύδει να τονίσει ο Φέργκιουσον, δεν χρησιμοποιείται η «υψηλή» ποικιλία στις καθημερινές περιστάσεις επικοινωνίας. Όπως παρατηρούσε ο Ροϊδης ήδη το 1885, ακόμη και όσοι με στόμφο αγορεύουν στην καθαρεύουσα (βουλευτές, εισαγγελείς, δικηγόροι, ιεροκήρυκες) δεν θα τη χρησιμοποιήσουν

συνευθυμούντες μετά φίλων, υπομένοντες τους πόνους χειρουργικής
εγχειρήσεως, επιπλήττοντες παίδα θραύσαντα ποτήριον,
αποχαιρετώντες εκπνέοντα συγγενή, πατούμενοι καθ' οδόν υπό
απροσέκτου διαβάτου, γονατίζοντες ενώπιον γυναικός ή
παραληρούντες εν ονείρω³.

Το à la Φέργκιουσον μοντέλο της διγλωσσίας διαδίδεται εν ακαρεί. Η βιβλιογραφική επισκόπηση, κυρίως της αγγλόφωνης βιβλιογραφίας, από τον Alan Hudson (1992) περιέχει περίπου 1.100 καταχωρίσεις⁴. η περιεκτική βιβλιογραφία του Mauro Fernández (1993), περί τις 3.000⁵. Το Google Scholar εμφανίζει περί τις 50.000 αναφορές (έργα και παραπομπές). Καθυστερημένη, αλλά πάντως μαζική, είναι και η χρήση του μοντέλου της διγλωσσίας στη βιβλιογραφία για την ελληνική· οι σημαντικότερες εργασίες, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, οπότε και το διεθνές ενδιαφέρον για τη διγλωσσία αρχίζει να μειώνεται, είναι: Householder (1962· 1974)⁶, Kazazis (1968· 1976)⁷, Πετρούνιας (1970·

³ Εμμανουήλ Δ. Ροϊδης, *Πάρεργα*, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1885, σ. ιζ´.

⁴ Alan Hudson, "Diglossia: A bibliographic review," *Language in Society* 21(4), 1992, σσ. 611-674.

⁵ Mauro Fernández, *Diglossia: A Comprehensive Bibliography, 1960-1990, and supplements*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia 1993.

⁶ Fred W. Householder, "Greek diglossia," Στο *Report of the Thirteenth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*, επιμ. Elisabeth D. Woodworth και Robert J. DiPietro, Georgetown University Press, Washington, DC 1962, σσ. 109-132· (με τη βοήθεια του Κ. Kazazis) *Greek Trigllossia*, Indiana University Linguistics Club, Bloomington, IN 1974.

⁷ Kostas Kazazis, "Sunday Greek," στο *Papers from the Fourth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*, The University of Chicago, Chicago, IL 1968, σσ. 130-140· "A superficially unusual feature of Greek diglossia," στο *Papers from the Twelfth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*, επιμ. Salikoko S. Mufwene, Carol A. Walker και Sanford B. Steever, Chicago Linguistic Society, Chicago, IL 1976, σσ. 369-375.

1978)⁸, Sotiropoulos (1977· 1982)⁹, Hawkins (1979· 1983)¹⁰, Drettas (1979· 1981)¹¹, Babiniotis (1979)¹², Daltas (1980)¹³, Phillipaki-Warburton (1980)¹⁴, Pentheroudakis (1981)¹⁵, Browning (1982)¹⁶, Alexiou (1982)¹⁷, Mackridge (1985· 1990)¹⁸, Landsman (1989)¹⁹, Tsiouris (1989)²⁰, Doukanari (1991)²¹, Kofod (1992)²², Frangoudaki (1992)²³ κ.ά. Η νεότερη ελληνική θεωρητική γλωσσολογία, η οποία είχε αποστασιοποιηθεί από το γλωσσικό ζήτημα, θεωρώντας ότι δεν επιδέχεται επιστημονική ανάλυση, τώρα, μέσω του μοντέλου της diglossia, το ανακαλύπτει εκ νέου. Ας σημειωθεί ότι οι περισσότερες από τις εργασίες αυτές είναι συγχρονικές μάλλον παρά

⁸ E. Petrounias, "Modern Greek diglossia and its sociocultural implications," *Linguistic Communications* 2, 1970, 117-157. "The Modern Greek language and diglossia," στο *Byzantina kai Metabyzantina*, τ. 1: *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, επιμ. Speros Vryonis, Undena Publications, Malibu 1978, σσ. 193-220.

⁹ Dimitri Sotiropoulos, "Diglossia and the national language question in Modern Greece," *Linguistics* 197, 1977, σσ. 5-31. "The social roots of Modern Greek diglossia," *Language Problems and Language Planning* 6(1), 1982, σσ. 1-28.

¹⁰ Peter Hawkins, "Greek diglossia and variation theory," *General Linguistics* 19(4), 1979, σσ. 169-187. "Diglossia revisited," *Language and Communication* 3, 1983, σσ. 219-232.

¹¹ Georges Drettas, « La diglossie: Un pelerinage aux sources, » *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 76(1), 1981, σσ. 61-98. « Les mots savants ont une histoire ..., » *La Linguistique* 22(1), 1986, σσ. 137-142.

¹² G. Babiniotis, "A linguistic approach to the 'Language Question' in Greece," *Byzantine and Modern Greek Studies* 5, 1979, σσ. 1-16.

¹³ P. Daltas, "The concept of diglossia from a variationist point of view with reference to Greek," *Archivum Linguisticum* 11, 1980, σσ. 65-88.

¹⁴ Irene Philippaki Warburton, "Greek diglossia and some aspects of the phonology of common Modern Greek," *Journal of Linguistics* 16, 1980, σσ. 45-54.

¹⁵ Joseph E. Pentheroudakis, "(Some of) the pragmatics of diglossia: Evidence from Modern Greek literature," *Folia Slavica* 4(2-3), 1981, σσ. 352-356.

¹⁶ Robert Browning, "Greek diglossia yesterday and today," *International Journal of the Sociology of Language* 35, 1982, σσ. 49-68.

¹⁷ Margaret Alexiou, "Diglossia in Greece," στο *Standard Languages Spoken and Written*, επιμ. W. Haas, Manchester Univ. Press, Manchester 1982, σσ. 156-192.

¹⁸ Peter Mackridge, *The Modern Greek Language: A Descriptive Analysis of Standard Modern Greek*, Oxford University Press, London 1985, ιδιαίτερα σσ. 1-14, 338-360. "Katharevousa (c. 1800-1974): An obituary for an Official Language," στο *Background to Contemporary Greece*, επιμ. Marion Sarafis και Martin Eve, Merlin Press, London 1990, σσ. 25-51.

¹⁹ D. M. Landsman, "The Greeks' sense of language and the 1976 linguistic reforms: Illusions and disappointments," *Byzantine and Modern Greek Studies* 13, 1989, σσ. 159-182. *Theories of Diglossia, Linguistic Variation and Speaker Attitudes, with Special Reference to Modern Developments in Modern Greek*, διδακτορική διατριβή, University of Cambridge 1989.

²⁰ Evanthia Tsiouris, *Modern Greek: A study of diglossia*, διδακτορική διατριβή, Univ. of Exeter 1989.

²¹ Elli Doukanari, "Greek diglossia to Greek dimorphia: A new dilemma for linguists and teachers," στο *Linguistics and Language Pedagogy: The State of the Art (Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics 1991)*, επιμ. James E. Alatis, Georgetown Univ. Press, Washington D.C. 1991, σσ. 509-527.

²² Margaret Kofod, "The influence of Katharevousa on the phonology of Modern Greek," *Byzantine and Modern Greek Studies* 16, 1992, σσ. 84-109.

²³ Anna Frangoudaki, "Diglossia and the present language situation in Greece: A sociological approach to the interpretation of diglossia and some hypotheses on today's linguistic reality," *Language in Society* 21, 1992, σσ. 365-381.

ιστορικές: αφορούν τη σύγχρονη διγλωσσία, η οποία, υποτίθεται, εξέλιπε με τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976.

Η πρώτη ανακάλυψη της διγλωσσίας (1885)

Όμως η διπλή αυτή ανακάλυψη, από την ελληνική γλωσσολογία του Φέργκιουσον και από τον Φέργκιουσον της ελληνικής διγλωσσίας²⁴, στερείται ιστορικού βάθους. Ξέρουμε ότι κάθε άλλο παρά καινούρια ήταν η έννοια της διγλωσσίας το 1959. Ήδη το 1858, στο βιβλίο του για την αραβική δημώδη στην Αλγερία, ο αβάς Leguest περιγράφει μια κατάσταση «κοινωνικής διγλωσσίας», αν και δεν χρησιμοποιεί τον όρο diglossie²⁵. ο William Marçais θα είναι ο πρώτος που θα χρησιμοποιήσει τον όρο για τα αραβικά (1930)²⁶.

Υπάρχει πλέον ομοφωνία²⁷ ότι ο όρος «διγλωσσία» πρωτολανσάρεται από τον Εμμανουήλ Ροΐδη στο «Σημείωμα προς τους αναγνώστας», στα *Πάρεργά* του:

²⁴ Ο Φέργκιουσον, ό.π., σ. 326 σημ. 4, παραπέμπει, χωρίς να τις συζητά, τις ακόλουθες εργασίες για τα νέα ελληνικά: H. Pernot, *Grammaire grecque moderne*, Paris 1898, "Introduction," σσ. vii-xxxi· K. Krumbacher, *Das Problem der modernen griechischen Schriftsprache*, Munich 1902· G. N. Hatzidakis, *Die Sprachfrage in Griechenland*, Αθήνα 1905· J. Psichari, «Un Pays qui ne veut pas sa langue,» *Mercure de France*, 1 Οκτ. 1928, σσ. 63-121, ανατύπωση σε J. Psichari, *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature hellénique : 1884-1928*, τ. Ι, Paris 1930, σσ. 1283-1337· A. Steinmetz, "Schrift und Volksprache in Griechenland," *Deutsche Akademie*, Munich, *Mitteilungen*, 1936, σσ. 370-379.

Το κείμενο του 1928 του Ψυχάρη, στο οποίο χρησιμοποιείται ο όρος diglossie, θεωρείται σημαδιακό για τη γαλλική βιβλιογραφία της διγλωσσίας. Σύμφωνα πάντως με τον Mauro Fernández, "El tratamiento de la 'diglosia griega' en el *Mercure de France*," στο *Actas del I Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, επιμ. Mauro Fernández, Francisco Gondar και Nancy Vázquez Veiga, Arco Libros, Madrid 1999, σ. 303, ο όρος diglossie εμφανίζεται τουλάχιστον έξι φορές μεταξύ του 1909 και του 1928 στο περ. *Mercure de France*, πριν από το άρθρο του Ψυχάρη. Το ενδιαφέρον είναι ότι σε όλες τις εμφανίσεις του η χρήση του όρου μοιάζει αυτονόητη· δεν παρέχονται εξηγήσεις ούτε ορισμός, που σημαίνει ότι ο όρος ήταν ήδη καθιερωμένος.

²⁵ M. l'abbé Leguest, *Y a-t-il ou n'y a-t-il pas un arabe vulgaire en Algérie ?* Librairie de Benjamin Duprat, Paris 1858.

²⁶ William Marçais, «La diglossie arabe,» *L'Enseignement Public* 97 (1930), σσ. 401-409.

²⁷ Βλ. τις εξαιρετικές ιστοριογραφικές μελέτες του Mauro Fernández "Los Orígenes del término *diglosia*: Historia de una historia mal contada," *Historiographia Linguistica* 22, 1995, σσ. 163-195, και "Leyenda e historia del término 'diglosia': Su invención y su primera expansión," στο *Palabras, norma, discurso: En memoria de Fernando Lázaro Carreter*, επιμ. Luis Santos Río κ.ά., Ediciones Universidad Salamanca, Salamanca 2005, σσ. 447-464· πβ. Peter Mackridge, "The Greek origin of the term 'diglossia,'" https://www.academia.edu/39637084/The_Greek_origin_of_the_term_diglossia, 2013/2019, και Καρβούνη, σσ. 69-74. Με διαφορετική σημασία χρησιμοποιεί ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Περί της γνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσης βιβλίων*, εν τη Τυπογραφία του επί του Δημοσίου Παιδεύσεως Υπουργείου, εν Πετρούπολει 1830, σ. ιε', τον διπλό όρο «διγλωσσία και διφωνία» για την παράλληλη χρήση ερασματικής και νεοελληνικής προφοράς των αρχαιοελληνικών κειμένων. Ας σημειωθεί πάντως ότι για αρκετούς λόγιους της εποχής αυτό ήταν ζήτημα σημαντικότερο ίσως απ' ό,τι επικράτησε αργότερα ως Γλωσσικό Ζήτημα.

Της δε μεταξύ διαλόγου και μονολόγου διαφοράς πρόχειρον παρέχει παράδειγμα η εν αυτώ τω Βουλευτηρίω επικρατούσα διγλωσσία. Εφ' όσον τω όντι οι αντιπρόσωποι του ελληνικού έθνους μονολογούσιν εν αταραξία, μεταχειρίζονται τους τύπους της γραφομένης· αλλ' άμα εξ οιασδήποτε αφορμής εξαφθώσιν, άμα αρχίσωσιν αι διακοπαί και διαδεχθή ο διάλογος την μονολογίαν, ευθύς αντικαθιστά την απαγγελίαν γραπτού λόγου η ζώσα λαλιά των Ελλήνων, η μόνη δυναμένη μετ' αληθούς πάθους να συμβιβασθή. [...] Ουδόλως ενταύθα πρόκειται περί γλώσσης του λαού και γλώσσης των λογίων, αλλά περί διγλωσσίας των αυτών ανθρώπων, των εχόντων γλώσσαν ζωντανήν, δι' ης εκφράζουσι πάντα αυτών τα αισθήματα και τα πάθη, και καταδικαζομένων να μεταχειρίζωνται γράφοντες ή αγορεύοντες άλλην τινά, δι' ης είναι απολύτως αδύνατος η έκφρασις παντός αισθήματος και παντός πάθους. Υφ' οιανδήποτε και αν εξεταση τις το ζήτημα έποψιν, πάντοτε εις την διγλωσσίαν καταντά²⁸.

Το παράδειγμα του Ροϊδη περιέχει αρκετά από τα στοιχεία του ορισμού της διγλωσσίας που θα δώσει χρόνια αργότερα ο Φέργκιουσον: ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ υψηλής και χαμηλής ποικιλίας δεν επιτελείται από διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού αλλά από τους «αυτούς ανθρώπους». Η γραπτή υψηλή ποικιλία είναι μονολογική, νεκρή, απαθής, η έκφραση σε αυτήν στερείται συναισθήματος, ενώ η προφορική χαμηλή ποικιλία είναι διαλογική, ζώσα, φορτισμένη με συναίσθημα.

Τον όρο 'διγλωσσία' τον υιοθετεί αμέσως ο Ψυχάρης²⁹. Η διάδοσή του, όπως και το 1959, είναι ταχύτατη, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι ο ίδιος ο Ροϊδης, μόλις επτά χρόνια αργότερα, στα *Είδωλα* (1893), το κατεξοχήν έργο του για το γλωσσικό ζήτημα, δεν αισθάνεται πλέον την ανάγκη να παραδειγματίσει ή να διευκρινίσει τον όρο.

Έχει ενδιαφέρον να συγκρίνουμε την τυπολογία του Φέργκιουσον με τις απόπειρες τυπολογίας των αρχών του 20. αι. Ο Φέργκιουσον μοιάζει να επιλέγει περιπτώσεις εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους (Ελλάδα και Αϊτή, π.χ.), ώστε να μπορεί μετά να ισχυριστεί ότι ακόμα και πολύ διαφορετικές περιπτώσεις έχουν όλες κάτι κοινό: τη διγλωσσία. Αντίθετα, στην ελληνική

²⁸ Ροϊδου, *Πάρεργα*, ό.π., σσ. ιζ' -ιη' (παραλείπω το ήδη παρατεθέν απόσπασμα).

²⁹ Jean Psichari, *Essais de grammaire historique néo-grecque*, première partie, Ernest Leroux, Paris 1886, σσ. 211 σημ. 1, 267.

συζήτηση η τυπολογία είναι πιο στενή και περιλαμβάνει περιπτώσεις με μεγαλύτερη συνάφεια. Πάλι ο Ψυχάρης:

[Δ]εν έγραψαν πάντα μήτε σ' όλους τους τόπους τη γλώσσα που μιλούσαν. Είναι βέβαιο. Μάλιστα στ' ανατολικά μέρη φαίνεται μια κάποια διγλωσσία να είναι νόμος φυσικός. Στην Καλκούττα και στο Μπέναρες, [sic] ακόμη και σήμερα, τυπώνονται φημερίδες σασκριτικές· κανείς όμως δε μιλεί σασκριτικά. Στην Κίνα η γλώσσα του λαού δε γράφηκε ποτές. Οι Άραβες άλλη γλώσσα μιλούν και άλλη γράφουν. Έτσι κι εμείς³⁰.

Απορριπτικός είναι ο τόνος του Ψυχάρη, όπως εύκολα διαπιστώνεται από τα συμφραζόμενα («Τέτοια τυχαίνουν όταν μια φιλολογία είναι στην παρακμή της», θα γράψει αμέσως παρακάτω)· ίσως και ελαφρώς ρατσιστικός («νόμος φυσικός»)³¹. Ο περίφημος Karl Krumbacher, από την άλλη, συγκρίνει το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα με το νορβηγικό, και την ελληνική διγλωσσία με τη διαφορά μεταξύ «γραφομένης υψηλής γερμανικής» και της «ταπεινής γερμανικής», για να πει ότι δεν ισχύουν οι επιχειρούμενες αναλογίες³². Ομοίως, ο Karl Brugmann απορρίπτει τις αναλογίες με την ελβετική γερμανική και τη γερμανική-γερμανική γλωσσική κατάσταση: «Σ' αφτούς τους τόπους [...] κανείς μορφωμένος δεν κοιτάζει καταφρονητικά κι ακατάδεχτα τη δημοτική του».³³ Ως παραδείγματα *μη* ανάλογα σχολιάζονται και από τον Αθανάσιο Χ. Μπούτουρα: της μεν νορβηγικής και δανικής, διότι πρόκειται για δυο σύγχρονες μορφές γλώσσας, «αν και η ετέρα μόνον έχει γραμματείαν», το δε της γερμανικής και φλαμανδικής, διότι «πρόκειται περί κοινής και διαλέκτου. Εν τη καθαρευούση δεν πρόκειται περί τούτου, αλλά περί συρραμμάτων εκ διαφόρων χρόνων»³⁴. επιπλέον, «[δ]εν είναι δε η σχέση της καθαρευούσης προς την δημώδη ομοία προς την εν Ελβετία κατάστασιν, διότι η εν Ελβετία γραφομένη [=Γερμανική] είναι σύγχρονος γλώσσα και έχει δημιουργήσει

³⁰ Ψυχάρη, *Ρόδα και Μήλα*, τ. Α', Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1902, σσ. 154-155.

³¹ Βλ. Fernández, "Leyenda e historia del término 'diglosia'," ό.π., σ. 461: «η ιδέα ότι η περίπτωση της ελληνικής ήταν παρόμοια με αυτή της αραβικής υπήρχε ήδη στα γραπτά του Ψυχάρη περί το 1900, όπως και η υπόδειξη ότι αυτό είναι τυπικό φαινόμενο των ανατολικών γλωσσών (σχόλιο που δεν είναι απαλλαγμένο ρατσισμού).»

³² K. Krumbacher, *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής ...*, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1905, σσ. 113-114. Το πρωτότυπο, *Das Problem der Neugriechischen Schriftsprache*, 1902, παραπέμπεται από τον Φέργκιουσον· βλ. σημ. 24 παραπάνω.

³³ Karl Brugman, *Γραφή και δημοτική και το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα* ["Schrift- und Volks-sprache und die 'Sprachfrage' der heutigen Griechen"], μτφρ. Λέκας Αρβανίτης, Αθήνα 1907, σσ. 23-24.

³⁴ Αθανασίου Χ. Μπούτουρα, *Επισκόπησις της ιστορίας του γλωσσικού ζητήματος και κριτική επί των σχετικών γνωμών*, τύποις Μιχ. Μαντζεβελάκη, εν Αθήναις 1919, σ. 44.

έξω των ορίων της Ελβετίας ολόκληρον πολιτισμόν»³⁵. Πολύ αργότερα ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης θα εξετάσει παρόμοιες περιπτώσεις, επιμελώς διαφοροποιώντας τις από την ελληνική: τη διαμόρφωση της γερμανικής γλώσσας, το γαλλικό γλωσσικό ζήτημα, τη διγλωσσία στα φλαμανδικά και στα ελβετικά σχολεία, τη «διγλωσσία ευρωπαϊκών γλωσσών» κ.ά.³⁶

Η ύπαρξη και ο χαρακτήρας της «διγλωσσίας» θα γίνουν αμέσως αντικείμενο διαμάχης στο πλαίσιο του γλωσσικού ζητήματος. Ευσταθεί, νομίζω, η ακόλουθη γενίκευση: *οι δημοτικιστές τείνουν να είναι exceptionlists· θεωρούν την ελληνική περίπτωση διγλωσσίας μοναδική και μη συγκρίσιμη*³⁷. Οι καθαρευουσιάνοι, αντίθετα, τείνουν να υποτιμούν τη μοναδικότητα της ελληνικής διγλωσσίας. Ο Γεώργιος Χατζιδάκις, ως γνωστόν, στον οποίο κυρίως απαντούν ο Κρουμπάχερ και ο Μπρούγκμαν, θα διακρίνει την «ομόχρονο» από την «ιστορική διγλωσσία»· η υπερασπιστική γραμμή του θα είναι ότι ομόχρονος διγλωσσία υπάρχει παντού και πάντοτε³⁸. Αυτό θα είναι και το κυρίαρχο επιχείρημα εναντίον των δημοτικιστών σε εξιστορήσεις του γλωσσικού ζητήματος από καθαρευουσιάνους συγγραφείς, όπως του Α. Ε. Μέγα³⁹: διγλωσσία υπάρχει και σε άλλες χώρες και σε όλες τις εποχές – σίγουρα σε όλες τις περιόδους της ιστορίας της ελληνικής: στον μεσαίωνα, στην ελληνιστική εποχή, στην αρχαιότητα (βλ. και Καρβούνη, σσ. 472 κ.ε.). Παραδόξως, στην εδραίωση της αντίληψης αυτής έχουν συμβάλει και επιφανείς δημοτικιστές, κυρίως μέσω της ανιστόρητης άποψης ότι η νεοελληνική διγλωσσία έλκει την καταγωγή της από τον αττικισμό. Και βέβαια, αυτή η τάση, να βλέπει παντού διγλωσσίες, χαρακτηρίζει συλλήβδην την μετά τον Φέργκιουσον επιστημονική βιβλιογραφία.

³⁵ Στο ίδιο, σσ. 46-47.

³⁶ Βλ. Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη: *Γενικό Ευρετήριο*, επιμ. Εμμ. Κριαράς, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1969, λλ. «γερμανική γλώσσα», «Γαλλίας, γλωσσικό ζήτημα»/«γλωσσικό ζήτημα στη Γαλλία», «Φλαμανδικού Βελγίου σχολική διγλωσσία», «Ελβετίας – γλώσσα και παιδεία – σχολική διδασκαλία», «διγλωσσία ευρωπαϊκών γλωσσών».

³⁷ Εξαίρεση αποτελεί η πραγματεία του Πέτρου Βλαστού, *Greek Bilingualism and Some Parallel Cases*, “Hestia” Press, Athens 1933, μεταφρασμένη και επαυξημένη ως *Η ελληνική και μερικές άλλες παράλληλες διγλωσσίες*, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1934.

³⁸ Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι, «Περί του γλωσσικού ζητήματος εν Ελλάδι» (1890), στο *Γλωσσολογικά Μελέται*, τ. Α΄, εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1901, σ. 240.

³⁹ Α. Ε. Μέγα, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, Μέρος Α΄: *Αιώνες γλωσσικών αλλοιώσεων (300 π.Χ. – 1750 μ. Χ.)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», εν Αθήναις 1925 (ανατύπωση: εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα/Γιάννινα 1997).

Η τυπική διγλωσσία: 19. αιώνας κ.ε.

Σ' αυτή την τεράστια, χαοτική και ιδεολογικά φορτισμένη βιβλιογραφία περί διγλωσσίας (όπου οι γλωσσικές ιδεολογίες συμπλέκονται με τις γλωσσολογικές) επιβάλλει θαυμαστή τάξη ο Χρήστος Καρβούνης στο βιβλίο του *Κοινωνική διγλωσσία και γλωσσική ιδεολογία*. Επιστρέφω στην αρχική, κάπως απλουστευτική παρουσίαση του επιχειρηματός του:

α. Όσον αφορά την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας, ο Καρβούνης ασκεί κριτική κυρίως στις απόψεις του Sven-Tage Teodorsson για τη «φωνολογική διγλωσσία»⁴⁰. Δεν θα επαναλάβω εδώ ούτε τα επιχειρήματα του Τεόντορσον ούτε την κριτική του Καρβούνη (βλ. Καρβούνη, σσ. 74-89). Σημειώνω απλώς ότι και άλλοι ιστορικοί, χρησιμοποιώντας συγκεχυμένα κριτήρια, θεωρούν ότι υπήρχε διγλωσσία μεταξύ λογοτεχνικής και καθημερινής γλώσσας στην αρχαιότητα. Ο Α. Ε. Μέγας, λ.χ., συγκρίνει τη γλώσσα των δραματικών ποιητών και επικαλείται μαρτυρίες «ημετέρων και ξένων λογίων περί διγλωσσίας των αρχαίων»⁴¹. Ο Francisco Adrados⁴² περιγράφει σαν «πρώιμη εκδοχή της διγλωσσίας» το γεγονός ότι ορισμένοι συγγραφείς έγραφαν σε διάλεκτο άλλη από αυτήν που μιλούσαν· ο Ηρόδοτος, π.χ., γράφει στην ιωνική, ενώ μητρική του είναι η δωρική. Ο Καρβούνης παρατηρεί ότι ακόμα και αν δεχτούμε αυτές τις περιπτώσεις ως εκδοχές της διγλωσσίας (σύμφωνα με τον ορισμό του Φέργκιουσον, ούτε η ποικιλία στη λογοτεχνική γλώσσα ούτε η περίπτωση κοινής με διάλεκτο συνιστούν diglossia), τότε πρόκειται για «μερικές διγλωσσίες» (Καρβούνης, σ. 98).

β. Ειδική περίπτωση της «μερικής διγλωσσίας» είναι η «διγλωσσική κατάσταση των εγγράμματων ελίτ», η οποία χαρακτηρίζει την ύστερη αρχαιότητα και τον μεσαίωνα· σύμφωνα με τον Καρβούνη, «δεν μπορεί να γίνει λόγος για *τυπική κοινωνική διγλωσσία*, αφού η διγλωσσική κατάσταση δεν αφορά τη γλωσσική κοινότητα στο σύνολό της αλλά τις ελίτ [...]· εφόσον η [υψηλή] ποικιλία (άρα και η συμπληρωματική κατανομή) είναι *ασήμαντη ή και ανύπαρκτη* για την πλειονότητα μιας γλωσσικής κοινότητας, η εν λόγω κοινότητα δεν γίνεται να θεωρηθεί διγλωσσική» (σσ. 98-99). Είναι μύθος

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Sven-Tage Teodorsson, "The Origin and Progress of the Greek Diglossia," *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity/Studia minora facultatis philosophicae universitatis Brunensis* 6-7, 2001-2002, σσ. 309-320, <https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/113916.pdf>.

⁴¹ Μέγας, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, Α', ό.π., κεφ. Α'.

⁴² Francisco R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις απαρχές ως τις μέρες μας*, μτφρ. Α. V. Lecumberri, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2003, σ. 234.

λοιπόν η διαδεδομένη αντίληψη ότι οι ρίζες της νεοελληνικής διγλωσσίας βρίσκονται στο Βυζάντιο.

γ. Και φτάνουμε στην πολύ πιο ενδιαφέρουσα περίοδο της *τυπικής διγλωσσίας*, αυτής δηλ. που συγκεντρώνει τα περισσότερα χαρακτηριστικά από τον ορισμό του Φέργκιουσον. Η τυπική διγλωσσία, όπως αναφέρθηκε, εκτείνεται, κατά τον Καρβούνη, από τα μισά του 19. αι. κ.ε. Διεξοδικά εξετάζονται επίσης από τον Καρβούνη και οι περίοδοι που προετοίμασαν αυτήν τη τυπική διγλωσσική κατάσταση, με τη διεύρυνση της δημώδους από τον 18. αι. κ.ε. (1766/1783–1830, σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Καρβούνη· ίσως από τον 16. αι. κ.ε., σύμφωνα με άλλους⁴³), αλλά και η περίοδος της θεσμικής ενίσχυσης της υψηλής ποικιλίας και του γεωγραφικού κατακερματισμού της διγλωσσίας, με την ανάδειξη του επτανησιακού προτύπου (1830–1864).

Προκύπτει, κατά τον Καρβούνη, ότι: α) Η διεύρυνση της δημώδους, η μείξη της με την καθαρεύουσα, είχε ήδη ξεκινήσει την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η μετάβαση από την υψηλή («καθαρεύουσα») στη χαμηλή ποικιλία («δημοτική») που συντελείται από τις αρχές του 20. αι. αφορούσε περισσότερο τη λειτουργική επέκταση της δημώδους και όχι τη γραμματική/δομική της σύσταση. β) Η χρησιμοποιούμενη κατά τον 20. αι. καθαρεύουσα δεν ήταν παρά μια «καθαρεύουσα του φαίνεσθαι» (Καρβούνης, σσ. 442-451), η γραμματική βάση της οποίας βρισκόταν στη δημώδη, όχι στην αρχαία – μια καθαρεύουσα φορτωμένη με τελικά -ν, την πρόθεση «εις» αντί για «σε», ορισμένες αρχαϊκές κλίσεις, αναβιβασμούς του τόνου, αυξήσεις, αναδιπλασιασμούς κ.ά. παράταιρα στολίδια.

Θα διακινδύνευα και τις ακόλουθες γενικεύσεις: η «τυπική διγλωσσία» συμπίπτει περίπου με την ανακάλυψη του όρου από τους δημοτικιστές ιδεολόγους (με τη συνήθη χρονική υστέρηση που έχει η ιδεολογία σε σχέση με το γλωσσικό φαινόμενο που επικαλείται)· συμπίπτει επίσης με την κορύφωση του γλωσσικού ζητήματος. Η διπλή αυτή σύμπτωση, θεωρώ, δεν μπορεί να είναι τυχαία: πρώτον, διότι η ίδια η διγλωσσία ορίζεται με όρους ιδεολογικούς (την αίσθηση του κύρους, του αυθεντικού, της αυθεντίας, του «σωστού», του «αρμόζοντος» κλπ.) αλλά και επειδή η διγλωσσία αποτέλεσε το πρίσμα μέσα από το οποίο κατανοήθηκε η γλωσσική κατάσταση στην Ελλάδα – και από δημοτικιστές και από

⁴³ Βλ. Σπύρος Α. Μοσχονάς, «Μια αναθεωρητική προσέγγιση στην εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας», *The Athens Review of Books* 160, 2024, σσ. 59-62.

καθαρευουσιάνους. Η διγλωσσία ήταν, κατά κάποιο τρόπο, η βάση, η προϋπόθεση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων που περιγράφονται ως Γλωσσικό Ζήτημα.

Ίσως όμως οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις να μη συμφωνούν με το γράμμα και το πνεύμα της εξαιρετης μονογραφίας του Χρήστου Καρβούνη⁴⁴.

⁴⁴ Ο Καρβούνης θεωρεί ότι «το μοντέλο της κοινωνικής διγλωσσίας περιγράφει σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό την κοινωνιογλωσσική κατάσταση της ‘νεότερης’ Ελλάδας» (σ. 4). Προσωπικά, θεωρώ ότι το μοντέλο της διγλωσσίας είναι κυρίως ένα αντιληπτικό μοντέλο μέσω του οποίου εξακολουθούμε σήμερα να κατανοούμε τη γλωσσική κατάσταση – και το οποίο είναι προβληματικό στον πυρήνα του, που είναι ο διπολικός χαρακτήρας της αντίθεσης υψηλής-χαμηλής ποικιλίας. Η διαφορά μας αυτή εξηγεί και την κριτική του Καρβούνη σε ορισμένες προγενέστερες εργασίες μου (σσ. 15, 435-436 κ.α.).